

450 JAAR BISDOM, 450 JAAR ZORG VOOR KERKARCHIEVEN

De gedeelde zorg voor de Oost-Vlaamse kerkarchieven door het Rijksarchief Oost-Vlaanderen en het bisdom Gent

Annelies Somers

Op 21 oktober 2009 vond in de Sint-Baafskathedraal van Gent de druk bijgewoonde academische zitting '450 jaar bisdom, 450 jaar zorg voor kerkarchieven' plaats. De viering van de 450ste 'verjaardag' van het bisdom Gent werd bij die gelegenheid als aanknopingspunt gebruikt om de Oost-Vlaamse kerkarchieven voor het voetlicht te plaatsen.¹ Het concept voor de nocturne ontstond ten dele uit de jarenlange vruchtbare samenwerking tussen het Rijksarchief van Gent en het bisdom Gent. Daarnaast speelde ook de toegenomen aandacht voor de soms precaire situatie waarin veel kerkarchieven vandaag verkeren een grote rol bij de keuze van het thema.

Het Rijksarchief Gent bewaart immers niet alleen het oud archief van het bisdom Gent² dat sinds 1952 in het Duivelsteen berust, maar ze deelt bovendien de zorg voor de kerkarchieven met het bisdom. De stukken met een privaatrechtelijk karakter, namelijk het archief van de pastoor en de parochie, staan onder het toezicht van het bisdom, terwijl de publiekrechtelijke archivalia van het kerkbestuur onder toezicht van het Rijksarchief vallen. Deze tweedeling is een rechtstreeks gevolg van de nationalisatie van de kerkelijke goederen onder het Frans Bewind, waaronder ook het archief. Door het Concordaat van 1801 tussen Napoleon en de paus werden de verhoudingen tussen kerk en staat hertekend en werd het probleem van het beheer van de kerkgebouwen aangepakt door de oprichting van kerkfabrieken. Uiteindelijk bepaalde het Keizerlijk Decreet van 30 december 1809 dat de kerkfabrieken als openbare instellingen dienden te worden beschouwd, wat er voor zorgt dat ze vandaag onderworpen

¹ Deze tekst is grotendeels gebaseerd op de toespraken van de sprekers op het colloquium, met name Karel Velle, Marc Carnier en Geert Van Bockstaele. De integrale teksten verschenen intussen op de website van het Rijksarchief, http://arch.arch.be/content/view/791/223/lang.nl_BE/ zoals geraadpleegd op 21 maart 2010.

² Zie bijvoorbeeld: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Nieuwe Reeks, Deel LIX, Gent, 2005. Hierin verschenen enkele artikelen naar aanleiding van de voorstelling van de inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent van Maurits Gysseling, bijgewerkt en geredigeerd door Marc Carnier en Willy Buntinx. Zie GYSSELING M. en CARNIER M., *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801. Deel I-VIII*, Brussel, (Rijksarchief te Gent. Toegangen in beperkte oplage), 1997-2004.

zijn aan de Archiefwet van 24 juni 1955³, recent gewijzigd door de wet van 6 mei 2009.⁴ Dit impliceert dat de bescheiden van de kerkfabrieken na 30 jaar kunnen overgedragen worden aan het Rijksarchief, of wanneer ze hun administratief nut verloren hebben. Daarnaast mogen geen bescheiden vernietigd worden zonder toestemming van de Algemeen Rijksarchivaris en beschikt het Rijksarchief over het recht van toezicht op hun archieven. De archieven van de pastoor en de parochie vallen echter buiten deze bepalingen, waardoor ze als privaat archief moeten worden beschouwd. Het verschillende juridische statuut van deze bestanden houdt bijgevolg het gevaar van versnippering in. Door de goede samenwerking tussen het Rijksarchief en het bisdom Gent verloopt deze gedeelde opdracht in Oost-Vlaanderen bijzonder vlot en worden de in bewaring gegeven archieven ondanks hun uiteenlopende status als een geheel behandeld en bewaard.

De bekommernis om de kerkarchieven is niet volledig nieuw. Al in de jaren 1960 organiseerde het Rijksarchief op aansturen van toenmalig Algemeen Rijksarchivaris Carlos Wyffels een grootscheepse 'reddingsactie' van kerkarchief, die ook in Oost-Vlaanderen weerklank vond.⁵ Bovendien vraagt het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) - het expertisecentrum voor religieus erfgoed in Vlaanderen en Brussel - sedert haar oprichting in 1999 ononderbroken aandacht voor het kerkelijk patrimonium, waaronder ook de archieven. Eén van de kerntaken van het Centrum bestaat immers uit het verstrekken van advies inzake de bewaring, ontsluiting en waardering van religieuze erfgoedcollecties. De grote betrokkenheid van het CRKC blijkt onder meer uit de omzendbrieven, studiedagen en informatiesessies waarvoor ze op geregelde tijdstippen het initiatief nemen.⁶ De tijd begint ook stilaan te dringen, want het feit dat steeds meer kerken (noodgedwongen) hun deuren

³ DE KEYZER W., MINKE M., VAN DER EYCKEN M. en VAN LAERE R., *Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de kerkfabriek en van andere parochiearchieven (Miscellanea Archivistica. Studia 96)*, Brussel, 1997, p. 49-57.

⁴ Gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad van 19 mei 2009.

⁵ CHARLES L., JANSSENS G., "Tweemaal met het archief getrouwd. Een gesprek met Griet Maréchal, ereafdelingshoofd bij het Rijksarchief te Brussel", in: *Bibliotheek- en archiefgids*, 79, 2003, 1, p. 17. Eind jaren 1950 en in de loop van de jaren 1960 werd door heel wat gemeenten archief gedeponereerd bij het Rijksarchief, waaronder in bepaalde gevallen ook oud kerkarchief.

⁶ Zo werd op 25 oktober 2004 in het Huis van Alijn de studiedag 'Religieuze archieven en aspecten van volksdevotie' georganiseerd. Op 5 november van datzelfde jaar volgde in het Vormingscentrum Guislain het colloquium 'Kerkelijk roerend erfgoed inventariseren en beheren in de 21ste eeuw'. Dit zijn slechts twee voorbeelden, meer informatie is te vinden op <http://www.crkc.be/site/025.html>, zoals geraadpleegd op 21 maart 2010.

sluiten en de afname van het aantal pastoors betekenen een groeiende bedreiging voor de kerkarchieven. Heel wat waardevolle documenten bevinden zich immers nog in pastorijen en sacristieën, die door de toenemende ontkerkelijking heel wat minder of niet meer gebruikt worden en zo het gevaar van verwaarlozing lopen. Bovendien worden deze gebouwen bij het vertrek of overlijden van de pastoor wel vaker aan grondige opruimwerken onderworpen, waarvan het archief doorgaans het eerste slachtoffer is. Toch is er niet altijd sprake van een gebrek aan belangstelling voor het kerkarchief: het gevaar van verlies schuilt evenzeer in het feit dat de kostbare documenten wél interessant worden bevonden, en op die manier ‘verdwijnen’ of in antiquariaten te koop aangeboden worden. Het spreekt voor zich dat op die manier kostbare stukken verloren gaan. Daarnaast zijn de bewaaramstandigheden waarin de kerkarchieven zich bevinden niet steeds ideaal. Vochtige ruimtes, grote temperatuurschommelingen en stof zijn immers aanzienlijke risicofactoren voor een goede bewaring. Dat in het verleden al heel wat interessant materiaal verloren is gegaan is in feite eenvoudig te toetsen. Men hoeft maar het naslagwerk van Frans De Potter en Jan Broeckaert te consulteren om te ontdekken dat zij bij hun beschrijvingen van de Oost-Vlaamse kerken uit de 19de eeuw nu en dan naar documenten verwezen waarvan vandaag nog amper sporen te vinden zijn.⁷ Van recentere datum zijn de bevindingen van Jan Art, die in de jaren 1970 middels een enquête bij de religieuze instellingen in de provincie vaststelde dat veel kerkarchieven vernietigd waren of in deplorabele toestand verkeerden.⁸

De bekommernis om het bewaren, ontsluiten en veilig stellen van de Oost-Vlaamse kerkarchieven lag dus mee aan de basis voor deze unieke samenwerking. De academische zitting van 20 oktober was bijgevolg in de eerste plaats gericht op de voorzitters en leden van de Oost-Vlaamse kerkbesturen, in een poging hen te sensibiliseren voor deze problematiek. Er werd hen gevraagd hun verantwoordelijkheid op te nemen inzake de bewaring en bescherming van hun archieven die zich nog ter plaatse bevinden. Indien ze deze verantwoordelijkheid zelf niet kunnen dragen, werd het alternatief van bewaargeving bij het Rijksarchief voorgesteld. Dit voorstel impliceert niet enkel de bewaring van het archief voor de toekomst, maar bovendien krijgen de kerkbesturen zo ook de mogelijkheid om de archieven van de parochie en de kerkfabriek door vrijwilligers te laten ontsluiten in een inventaris.

⁷ DE POTTER F., BROECKAERT J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Reeksen 1-7, Gent, 1864-1903, passim.

⁸ ART J., “Bronnen voor de hedendaagse geschiedenis in de kerkelijke archieven van het bisdom Gent. Een overzicht”, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, III, 1972, 1-2, p. 73-84.

Concreet houdt de samenwerking in dat door het bisdom een archiefmedewerker werd aangesteld die als contactpersoon en bemiddelaar fungeert tussen de verschillende betrokken instellingen. Geert Van Bockstaele prospecteert sinds enkele jaren de kerkarchieven die zich nog ter plaatse bevinden en treedt op als tussenpersoon bij de inventarisering en de bewaargeving ervan bij de Rijksarchieven van Gent en Beveren.⁹ Per parochie tracht hij een vrijwilligersploeg te mobiliseren - doorgaans bestaande uit leden van de kerkfabriek of enthousiaste parochianen - die onder zijn coördinatie de archieven schonen, beschrijven en ordenen. Op deze wijze werden alleen al het afgelopen jaar de kerkarchieven van Sint-Stefanus te Melsen, Sint-Pieter te Denderwindeke, Sint-Theresia van het Kind Jezus te Gent, Sint-Martinus te Balegem, Sint-Margriet te Neigem, Heilige Kruisverheffing te Letterhoutem en een aanzienlijke aanvulling op het reeds overgedragen oud en modern archief van Sint-Maartens Ekkergem te Gent in bewaring gegeven. Niet enkel worden de kerkarchieven op deze wijze onder optimale omstandigheden bewaard, bovendien zijn ze gecentraliseerd toegankelijk voor alle onderzoekers en geïnteresseerden.¹⁰

Dat de boodschap van de nocturne niet in dovemansoren is gevallen, mag blijken uit de snelle opeenvolging van aanwinsten sindsdien. Zo werden de kerkarchieven van Wanzele, Parike, Huise en Steenhuize-Wijnhuize bij het Rijksarchief te Beveren in bewaring gegeven, terwijl de bestanden van de kerkfabrieken en parochies van Schelderode, Scheldewindeke en Heilig Kerst te Gent in het Rijksarchief te Gent werden ondergebracht.

Een bijkomend voordeel is dat op deze wijze (in bepaalde gevallen) het oude, reeds overgedragen archief en het moderne kerkarchief als één geheel toegankelijk worden voor een breed publiek. Dit betekent concreet dat de stukken oud kerkarchief die zich bijvoorbeeld in de lokale ancien régimearchieven op het Rijksarchief bevinden, samen met het overgedragen kerkarchief in een nieuwe toegang verenigd worden.¹¹ Deze inventarissen worden opgesteld conform de richtlijnen van het Rijksarchief en zijn bijgevolg voorzien van een

⁹ De kerkarchieven uit het arrondissement Gent-Eeklo worden bewaard in het Rijksarchief te Gent, deze uit het arrondissement Dendermonde in het Rijksarchief te Beveren. De oude kerkarchieven bewaard in het voormalige Rijksarchief te Ronse (arrondissement Oudenaarde) bevinden zich nu in het Rijksarchief te Gent.

¹⁰ Mits uitzonderingen met het oog op de bescherming van de privacy en de persoonlijke levenssfeer. Voor inzage in deze documenten (jonger dan 100 jaar oud) is toestemming van de voorzitter van de kerkfabriek vereist.

¹¹ In het verleden raakten de kerkarchieven immers dikwijls vermengd met het archief van de lokale overheden zoals schepenbanken, heerlijkheden en leenhoven. Het is de bedoeling om de stukken van deze archiefvormers zo veel mogelijk uit deze oude bestanden te lichten en op een zinvolle manier te verenigen met de nieuw verworven en aan te werven kerkarchieven.

wetenschappelijk verantwoorde inleiding waarin niet enkel de historiek van de kerk en de parochie, maar ook deze van het archief zelf aan bod komen.¹² Dat hiervoor bijzondere inspanningen geleverd worden, getuigen de ter perse zijnde inventarissen van de kerkarchieven van Melsen en Schelderode.¹³ Voor de Gentse kerkarchieven van Heilig Kerst en Sint-Maartens Ekkergerm staan gelijkaardige herinventarisatieprojecten op stapel, waarbij de oude kerkarchieven, ontsloten door respectievelijk Maurits Gysseling en Griet Maréchal¹⁴, bij de moderne bestanden zullen worden geïntegreerd.

Uiteraard kunnen de kerkbesturen er nog steeds voor kiezen om hun archieven zelf te bewaren, hoewel in dat geval een aantal vereisten van toepassing zijn op het vlak van infrastructuur, beveiliging en ontsluiting.¹⁵ De bedoeling is immers om deze bestanden eveneens in goede en geordende staat te bewaren en voor onderzoekers open te stellen. Ook in dergelijke gevallen - als de waaromstandigheden ter plaatse voldoen - worden de kerken bijgestaan met advies inzake bewaring en ter beschikkingstelling. Om dergelijke initiatieven te steunen en aan de behoeften van geïnteresseerde onderzoekers tegemoet te komen verschenen op initiatief van het Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis en met de steun van de Provincie Oost-Vlaanderen en het Rijksarchief reeds inventarissen van het archief van de collegiale te Dendermonde, het kerkarchief van Adegem en de kerkarchieven van de dekenijen

¹² Zie hiervoor COPPENS H., *De ontsluiting van archieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief (Miscellanea Archivistica. Manuale 21)*, Brussel, 1997. Voor het archiefschema, zie DE KEYZER W., MINKE M., VAN DER EYCKEN M. en VAN LAERE R., *Richtlijnen en aanbevelingen*, p. 90-98.

¹³ SOMERS A., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Stefanus te Melsen*, ter perse en SOMERS A., *Inventaris van het archief van de kerkfabriek en parochie Sint-Martinus te Schelderode*, ter perse.

¹⁴ GYSSELING M., "Inventaris van het archief van 's Heiligs-Kerstkerk te Gent", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Nieuwe Reeks, Deel X, 1956 en MARECHAL G., "Sint-Maartens Ekkergerm", in: *Archieven van Oostvlaamse Kerkfabrieken (Oud Regiem)*, Deel III, Gent, s.d., p. 49-65.

¹⁵ Dit betekent dat de kerkarchieven dus ter plaatse in een geschikte pastorie of de sacristie bewaard worden, niet in een gemeentearchief of bij de lokale heemkundige kring.

Ronse, Zottegem en Horebeke.¹⁶ Hoewel deze bestanden niet in één van de Rijksarchieven bewaard worden, is het wel de bedoeling om de bijhorende inventarissen op termijn via de website van het Rijksarchief digitaal ter beschikking te stellen en zo de raadpleegbaarheid van de bestanden te vergroten.

Het spreekt voor zich dat de centralisering en de ontsluiting van de Oost-Vlaamse kerkarchieven heel wat nieuwe mogelijkheden bieden voor historisch onderzoek. Uiteraard bevatten de meeste kerkarchieven grote reeksen financiële en boekhoudkundige documenten als rekeningen, begrotingen en bewijsstukken, maar daarnaast zijn ook tal van andere documenten voorhanden. Denken we maar aan stukken betreffende de pastorale activiteiten als registers van communicanten en vormelingen, huwelijksdossiers, registers van kanselmededelingen, stukken betreffende broederschappen en parochiale verenigingen, enzovoort. Bijzonder interessant voor elke parochie is het zogenaamde *'Liber Memorialis'* waarin aantekeningen werden bijgehouden van grote en kleine gebeurtenissen die zich in de lokale kerkgemeenschap voordeden. Het is evident dat een dergelijke rijkdom aan archivalia niet enkel interessant is voor heemkundigen en genealogen, maar ook studenten en jonge historici kan aanspreken bij de keuze van een studieonderwerp. Daarnaast wordt met deze bestanden hopelijk ook een nieuw publiek van kunsthistorici, architecten en ingenieurs aangeboord, dat via deze fondsen voor hun onderzoek interessante informatie op het spoor komt. Dit kunnen bijvoorbeeld documenten als restauratiedossiers, grondplannen en andere stukken betreffende werken of installaties zijn, die veelvuldig in de moderne kerkarchieven voorkomen.

Een bijkomend voordeel is dat de kerkarchieven die zich in het Rijksarchief bevinden als het ware meteen uitnodigen tot verder onderzoek. Niet enkel wordt in het Rijksarchief te Gent bijvoorbeeld het archief van het bisdom tot

¹⁶ VAN BOCKSTAELE G., *Inventarissen van de parochiearchieven te Lierde (Deftinge, Hemelveerdegem, Sint-Maria-Lierde, Sint-Martens-Lierde)*, Zottegem, 2001, nr. 1; VAN BOCKSTAELE G., e.a., *Inventarissen van de parochiearchieven van Zottegem, deel I (Erwetegem, Godveerdegem, Grotenberge, Strijpen)*, Zottegem, 2003, nr. 2; PEE L., *Inventaris van de Onze-Lieve-Vrouwcollegiale van Dendermonde*, Dendermonde, 2004, nr. 3; NOTTEBOOM H., *Inventaris van het kerkarchief te Adegem (Maldegem)*, Zottegem, 2005, nr. 4; VAN BOCKSTAELE G., VAN ISTERDAEL H., *Inventarissen van de parochiearchieven van Zottegem, Deel II (Bevegem, Leeuwergem, Oombergen, Velzeke)*, Zottegem, 2006, nr. 5; VAN BOCKSTAELE G., *Inventarissen van de kerkarchieven van Horebeke en Zwalm, deel I: Sint-Kornelis-Horebeke, Sint-Maria-Horebeke, Beerlegem, Dikkele, Hundelgem, Munkzwalm en Meilegem*, Zottegem, 2007, nr. 6; VAN BOCKSTAELE G., *Inventarissen van de kerkarchieven van Zottegem, Deel III (Elene, Sint-Goriks-Oudenhove, Sint-Maria-Oudenhove en Zottegem – Centrum)*, Zottegem, 2008, nr. 7; VAN BOCKSTAELE G., *Inventarissen van de archieven van de Protestantse kerk te Horebeke (Korsele) en de Katholieke kerken van Zwalm, deel 2 (Nederzwalm, Paulatem, Roborst, Rozebeke, Sint-Blasius-Boekel, Sint-Denijs-Boekel en Sint-Maria-Latem)*, Zottegem, 2008, nr. 8.

1801 bewaard, ook de archieven van de grote Oost-Vlaamse abdijen zoals Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent, Sint-Salvator te Ename en Sint-Adriaan te Geraardsbergen bevinden zich in hetzelfde depot. Het moderne bisdomarchief berust bovendien in het Bisschopshuis, in letterlijke zin bij de burens van het Rijksarchief. Dit kan vooral interessant zijn met het oog op onderzoek naar bijvoorbeeld benoemingen van pastoors, de inkomsten uit de tienden, visitaties, instellingen van broederschappen of processies waarbij aanvankelijk de abdij die het patronaat over de parochie bezat en later het bisdom een invloedrijke rol speelden. Gelijkaardige bestanden zijn eveneens in het Rijksarchief te Beveren voorhanden, waar zich het recent geherinventariseerde archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove bevindt, naast bestanden van kleinere instellingen zoals de abdij van Rozenberg te Waasmunster en stukken betreffende de dekenijen Aalst en Waasland.¹⁷

Deze archieven vormen meteen een welkome en noodzakelijke aanvulling op de eigen bronnen van de kerk en de parochie, die door hun gecentraliseerde bewaarplaats binnen handbereik komen te liggen. Hetzelfde geldt voor de lokale archieven uit het ancien régime: ontbrekende kerkrekeningen zijn mogelijk terug te vinden als dubbel-exemplaar in het archief van de schepenbank, waaraan ze ter controle dienden voorgelegd te worden. Vaak (maar niet steeds) hadden schepenbanken en kerken eenzelfde griffier, waardoor de documenten die deze persoon produceerde voor zijn beide opdrachtgevers wel eens vermengd raakten.

De centralisatie van de kerkarchieven in het Rijksarchief mag dus ook in dit opzicht als een pluspunt worden beschouwd, dat de onderzoeksmogelijkheden aanzienlijk uitbreidt en hopelijk mee de aanzet kan geven voor een toegenomen interesse voor het Oost-Vlaamse religieus verleden. Of om andermaal naar het artikel van Art te verwijzen: “Het ware te hopen dat deze fondsen in monografieën zouden verwerkt worden, en zich aldus de aandacht zien te beurt vallen die ze verdienen”.¹⁸

¹⁷ Voor een volledig overzicht van archieven van religieuze instellingen bewaard in het Rijksarchief te Gent, zie: BUNTINX W., AUGUSTYN B., CEÛPPENS L. en VERFAILLIE J., *Archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Gent. Deel III: Privaatrechtelijke instellingen en verzamelingen*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2008. Voor een overzicht van dergelijke bestanden in het Rijksarchief te Beveren, zie VERSCHAEREN J., *Archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Dendermonde. Deel II: Privaatrechtelijke instellingen en personen*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, Gidsen 22, 1995.

¹⁸ ART J., “Bronnen voor de hedendaagse geschiedenis”, p. 84.

ANNELIES SOMERS

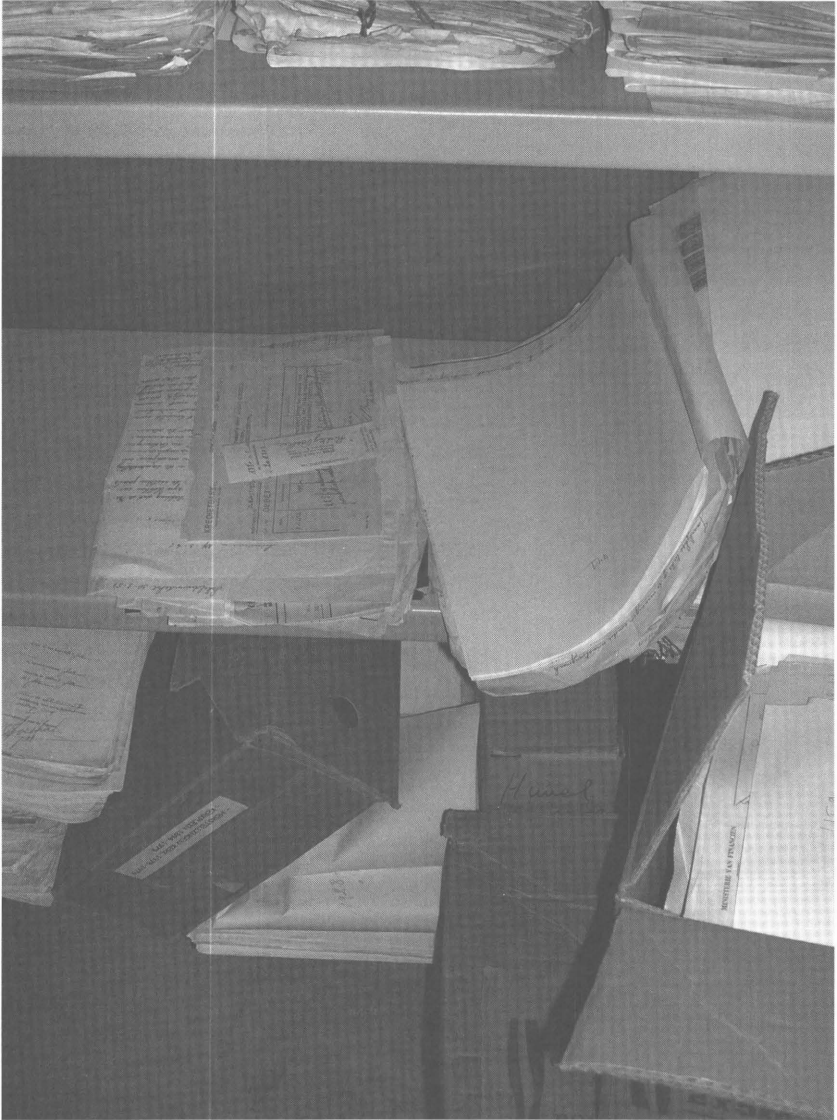
De hiernavolgende afbeeldingen zijn een willekeurige selectie uit de rijkdom van de Oost-Vlaamse kerkarchieven; ze tonen aan dat de lokale kerkarchieven een nieuwe en verscheiden kijk op het sociale, culturele en parochiale leven uit het verleden toelaten.

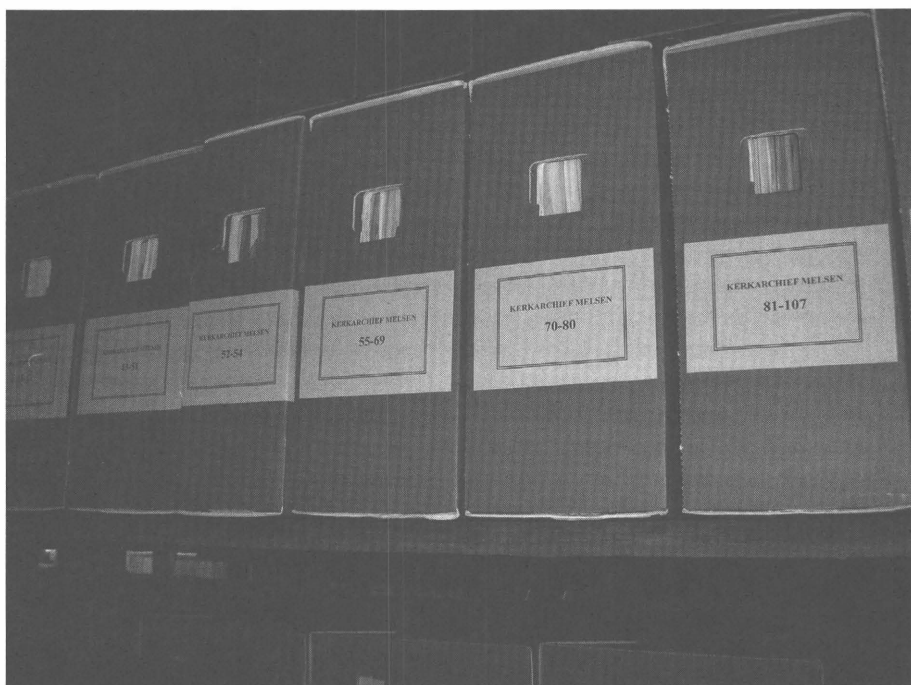
Afb. 1: Een glasraam uit het restauratiedossier van de kerk van Schelderode, 2005 (RAG, Kerkarchief Schelderode, nr. 51)

*Afb. 2: De communicanten van Melsen in het jaar 1930
(RAG, Kerkarchief Melsen, nr. 354)*

Afb. 3: Foto van een kerkarchief voor de verpakking

Afb. 4: Het KA Melsen in het depot van het RAG (geordend en verpakt)

Junijs 1797
 De groot Den 19 Dito is door
 klokke ordens van den heer pastoor
 genaemt Kerck en arm Meesters
 maten ⁱⁿ martensrijt gewonden door S. de
 die gemae ⁱⁿ Boek Meulemaeker op.
 De stad achtergem staette onbe
 van onghedrijf groote klokken rijt
 elen in ⁱⁿ het jaer den thoren van de Kercke
 1547 ende verstrand portceest naer
 gedoopt een Bekwaeme Staette S.
 naer het ⁱⁿ aldus tot der sekeringe van
 van alle troebelen te verdrayten
 pieter ⁱⁿ waeye van yn handen te vallen
 maent van de nutte der frantsche
 volgens ⁱⁿ het op
 Mey B.

Afb. 5: Een handboekje van de koster van Sint-Maartens Ekkergem met een fragment
 over het in veiligheid brengen van de klokken, 1797
 (RAG, Kerkarchief Sint-Maartens Ekkergem te Gent, nr. 387)

Afb. 6: Een renteboek van de armendis van Assende, 1475
(RAG, Kerkarchief Assenede, nr. 113bis)